

4.

समाज सुधारक आणि महिलांचे सबलीकरण

- डॉ. शिवाजी सोमला पवार

एम. ए., पी. एच. डी.

समाज-न्यायशास्त्र, इतिहास विभाग,

दिगंबरराव त्रिंबू महाविद्यालय, भोकर ता. भोकर जि. नांदेड

प्रस्तावना :- युरोप खंडात प्रबोधनास प्रारंभ इ.स.ची सन्नाच्या १६व्या शतकात झाला. यावेळी समाजात सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक प्रबोधन झाले. अनेक नवनवीन शोध लागल्यामुळे युरोपियन देशांचे सर्वत्र क्षेत्रात प्रगती झाली. या मधूनच वसाहतवाद, साम्राज्यवाद व सत्ता स्थापनेच्या विचाराचा उगम झाला. १९व्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकापर्यंत कंपनाने संपूर्ण भारतावर आपली सत्ता स्थापन केली. भारतात कंपनाने राज्य करीत असताच महसूल व्यवस्था, करपद्धती, शिक्षण व्यवस्था, इंग्रजांची शिस्त, ज्ञानव्यवस्था, विज्ञाननिष्ठता, कायद्यावरील श्रद्धा, हे पाहून भारतीयाना आश्चर्यकारक वाटते असते. म्हणून १९ व्या शतकात भारतातील समाजात व धर्मात क्रांती प्रधाचा शिरकाव झालेला होता. भारतीय समाजात अस्पृश्यता, जातीभेद, निरक्षरता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, लोकधर्म, धर्मभोळेपणा, सतीचीचाल, बालविवाह, बालकन्यायधर्म, पुनर्विवाह, बालविभागी समस्या, उच्चनीचता, अनिष्ट प्रथा, लोंगकता आणि लिंगभेद, पुरुषप्रधान जीवन, वर्णभेद, लोंगकताचार, हुंडावळी, श्रमविभागी, चुल आणि मूल प्रजनन आणि सतीची संघोपन, वेदनातफरक, इत्यादी दोष प्रचलित होते. त्यामुळे समाजाची अधोगती झालेली होती. पारंपार्य ज्ञान व इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय लोकांना एक नवी दृष्टी आली. त्यांना ज्ञान प्राप्ती झाल्यामुळे भारतातील समाज-संस्कृती, धर्म, साहित्य व राजकीय जीवनाला नवीन चळण लागले. सामाजिक रूढी-परंपरा व अनिष्ट चालीरिती समाजाच्या लक्षात आल्यामुळे समाजपरिवर्तन होऊ लागले. युरोपियन संस्कृतीपासून बुद्धावाद, विज्ञान निष्ठता, समता, बंधुत्व व स्वातंत्र्याची मूल्ये आत्मसात केली व धर्म व समाज परिवर्तनासाठी चळवळ सुरू केली. कारण भारतात प्रथम बंगालमध्ये राजकीय सत्तेची स्थापना झाली त्यामुळे सुधारणा चळवळीची सुरुवात पण बंगालमधूनच झाली. आज सामाजिक चळवळीचे पुढील म्हणजे महिला वर्गाला मिळालेले समान हक्क, अधिकार आणि नोकरीत, राजकीय क्षेत्रात मिळालेले ३३% आरक्षण होय. स्त्रियांच्या हक्का व अधिकारासाठी जे लढणारे पुढारी होते त्यांची समाजाकडून नेहमीच उपेक्षा झाली. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजरचनेत स्त्रियांच्या दर्जाविषयी एकसारखेपणा दिसत नाही. तमंच इ.स. १२०६ पासून १८१८ पर्यंत भारतात सल्तनशाही, मोगलशाही, मराठेशाही, या प्रमुख राजसत्ता असताना इस्लाम धर्मापासून आपल्या धर्म, समाज व संस्कृतीचे रक्षण करण्यासाठी लोकांनी कडक आचार-विचार निर्माण केले. भारतीय समाजाने आपल्या मुलीचे रक्षण व्हावे, म्हणून पडदापद्धत, बालविवाह ६ ते ८ वर्षांच्या आत करून देत. स्त्री विधवा होण्यापेक्षा सती जान असत. अथवा जोहार करीत असत. जोहर सबंधी कर्नल टॉड म्हणतो की, १५ हजार राजपुत्रिनी, लहान मोठया सर्व, चित्तौडगडवर एकत्र जमून, रानी पदमीनी सभोवताली बसून सर्व स्त्रियांनी मंगलगीते म्हटले आणि राजपूत वारांनी स्वहस्ते त्या तळ घसाला अग्नी लावला या काळातील हिंदू स्त्री असो किंवा मुस्लिम स्त्री सर्वांची सारखीच परिस्थिती होती. परंतु महिला सबलीकरणान्या दिशेने जगामध्ये प्रत्येक राष्ट्रात कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाच्या घटना घडत जाऊन स्त्रीप्रश्न क्रमाक्रमाने जगान्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक धोरण कार्यक्रमाच्या अग्रभागी, पोहचला गेला. या प्रक्रियेमध्ये आधुनिकतेचा रंटा, विचारवंताची भूमिका, महिलानी केलेली आंदोलने यांचे योगदान

महत्वाचे आहे. जागतिक पातळीवरून महिला सक्षमकरणान्या चळवळी होऊन ठिकांठिकाणी जागतिक महिला परिषदांचे आयोजन केले. इ.स. १९७५ मध्ये मेक्सिकोला पहिली, इ.स. १९८० मध्ये कोपनहेग येथे दुसरी, इ.स. १९८५ मध्ये नॅरोबी येथे तिसरी, इ.स. १९९० मध्ये बॉजिंग येथील महिला परिषद संपन्न झाली.

महिला हक्क सनदेला संयुक्त राष्ट्र संघान्या आमयभेदकून दिनांक १८ डिसेंबर १९७९ ला मंजूरी मिळाली व अमंलबजावणी ३ सप्टेंबर १९८० पासून सुरू झाली. या मोहला हक्क सूचीतर्फे प्रकृण ३० कलमे आहेत.

त्यात महिला संघीच्या १६ क्षेत्रांचा विचार केला जातो. संयुक्त राष्ट्र संघान्या या पाऊलाच्या अनुषंगाने राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा हा दिनांक ३० ऑगस्ट १९९० ला पारित करण्यात आला. महिलांमध्ये सामाजिक न्याय मिळवून देण हा याचा मूळ उद्देश आहे.

* स्त्रीमुक्तीचे उद्गाते (प्रवक्ते) :-

भारतीय इतिहासात स्त्रीमुक्तीसाठी, स्त्री स्वातंत्र्यासाठी, स्त्रियांवरील अन्याय दूर व्हावा म्हणून विचार मांडणारे उद्गाते, भाष्यकार, विचारवंत प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक व समकालीन प्रत्येक कालखंडात दिसून येतात. १९ व्या व २० व्या शतकात स्त्रीमुक्तीचा विचार अनेक समाजसुधाकांनी, विचारवांनी मांडून समाजाचे मोठे प्रबोधन केले. प्रत्यक्षस्वरूपात स्त्री उदारतेचा महान कार्य केले. इ.स. १९७५ नंतर अनेक स्त्रीवादी महिला कार्यकर्त्यांनी स्त्रीमुक्तीचा आग्रह भरता होता.

* भगवान गौतम बुद्ध व स्त्रीमुक्ती :-

प्राचीन काळापासून भारतीय समाजरचनेत स्त्रियांच्या दर्जाविषयी एकसारखेपणा दिसत नाही. पुरुषवर्गाचे शेती किंवा वाहरी कामे करावी तर स्त्रीने घरी कामे करावी अशी समाजाची धारणा असायची वैदिक कालखंडाचा विचार केला असता तो समाज पितृप्रधान होता. मुलींचेही मुलाप्रमाणे उपनयन संस्कार, बालविवाह प्रथा, मुलीला शिक्षण, घेण्याची परवानगी होती. ऋग्वेद काळातील स्त्रीला वीणा वाद्य आणि नृत्य करण्याचे ज्ञान असायचे. विवाहानंतर पत्नी पतीसोबत धार्मिक कार्यात सहभाग घेऊन धार्मिक विधी पार पाडत असे. उत्तरवैदिक काळातील स्त्रियांचे समाजातील स्थान काही घटनांमध्ये चांगले तर काही घटनांमध्ये दुय्यम होते. स्त्रियांना आपला जोडीदार निवडण्याचा हक्क कमी झाला. बालविवाह प्रथा, बहुपत्नीत्व, सक्तीचे वैधव्य, विधवेसाठी कडक आचारसंहिता, सतीप्रथा, शिक्षणावर बंदी या स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर घाला घातला गेला.

भगवान बुद्धाच्या बौद्धधर्मग्रंथ चुल्लवण नुसार स्त्रियांना या धर्मात प्रवेश नव्हता. जेव्हा स्त्रिया भिक्षुणी होत, तेव्हा पुरुषांपेक्षाही कडक नियम स्त्रियांसाठी (भिक्षुणी) तयार करण्यात आले. गौतमबुद्धाने स्त्रियांना संन्यास घेऊन भिक्षु संघात प्रवेश करायला परवानगी दिली. स्त्री-पुरुष हा भेद गौतम बुद्धाना मान्य नव्हता. स्त्रीपासूनच बोधिसत्व व चक्रवर्ती जन्म घेतात असे ते

म्हणतात.बालविवाहास गौतम विरोध होत.बौद्धकालीन स्त्रियांच्या आध्यात्मिक उन्नतीची माहिती देणारा पाली भावेंतील ग्रंथ श्रेणीगाथा उपलब्ध आहे.या संठ्यासिनीत खेमा, महाप्रजापती, यशोधरा, विशाखा, मुक्ता, सुमथा, सुमंगला, सुंदरीनंद, कुंडकेशा या प्रमुख स्त्रिया होत.बौद्ध संघात स्त्री-पुरुषांसाठी एकच दीक्षाविधी असला तर बौद्ध संघातील स्त्रियांच्या बाबतीत जे नियम होते ते स्त्रियांवर अन्याय करणारे होते.परंतु २५०० वर्षांपूर्वी गौतम बुद्धाने स्त्री स्वातंत्र्याच्या चळवळीस प्रारंभ केला.स्त्री-पुरुष समानता जोपासण्याचे प्रयत्न केले. गौतमबुद्ध हे स्त्रीमुक्तीचे पहिले उद्गाने म्हणून ओळखले जातात.

*** महात्मा बसवेश्वर व स्त्रीमुक्ती :-**

महादेवी असे महात्मा बसवेश्वर स्त्रीला म्हणत, ती जन्म: सहनशील व स्वार्थत्यागी असते. वीरशैव संप्रदायाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा वचन साहित्यामधून व आगमा तून व्यक्त होतो.वेश्यांच्या जीवनात त्यांनी परिवर्तन घडवून आणले.स्त्रियांना धर्मग्रंथ वाचण्यास, शिक्षण देण्यास शैक्षणिक केंद्रे उभारली.त्यात अक्क महादेवी, रायम्मा, आदय्या, लिंगम्मा, पदमावती, लक्कम्मा, शिवांप्रया, बसवेश्वरांच्या पत्नी गंगाम्बिका व निलांबिका. यांचा ही समावेश करावा लागतो.स्त्री विभुनी लावू शकते. रुद्राक्ष धारण करू शकते.त्यामुळे या धर्माचरणात स्त्री-पुरुष भेदच राहिला नाही, शक्ती, संयम, बुद्धी, प्रतिभा या स्त्री पुरुषाहून कमी नाही हे त्यांनी त्रिमपणे सांगितले.बालविवाहास विरोध, आंतरजातीय विवाहास पाठिंबा, पुनर्विवाहास पाठिंबा, धार्मिक स्वातंत्र्य, शिक्षणास परवानगी इ.मधून त्यांनी स्त्रीमुक्ती बाबतच्या विचारांचे दर्शन होते. महात्मा बसवेश्वरांनी स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, वैचारिक स्वातंत्र्य देवून, स्त्रियांवर टाकलेली पुरुषप्रधान बंधने झुगारून दिली.

*** छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्री विषयक दृष्टिकोन :-**

छत्रपती शिवाजी महाराज स्त्रीवादी विचारांचे होते.कारण स्त्रियांवर अत्याचार करणाऱ्याविषयी त्यांच्या मनात चीड होती.राजमाता जिजाऊनी जे संस्कार केले त्यामुळेच स्त्रीचा आपण सादर केला पाहिजे ही त्यांची मनोभूमिका तयार झाली.महाराज देवीचे उपासक होते.शिवराज्या भिषेक कल्पतरु या ग्रंथावरून कळते की राज्याभिषेक नवरात्रात पार पडला नवरात्र हा दुर्गाचा उत्सव आहे. आज ही स्त्रिया स्त्री सत्ताक समाजाची स्मृती म्हणून नवरात्र साजरा करतात व कृषी विकासांच्या त्यांच्या इतिहासाची स्मृती म्हणून घटस्थापना करतात. शिवरायांचे एकूण वर्तनच स्त्री हितदक्ष असल्यामुळे हा राजा स्त्रीवादी वाटतो. खरेतर शिवरायांना सती सारखी स्त्रियांवर अन्याय करणारी प्रथा मान्यच नसावी .शिवरायांपूर्वी सती प्रथेला अटकाव करण्याचा प्रयत्न सम्राट अकबराने केला होता.मध्ययुगीन काळात स्त्रियांचा गुलाम म्हणून सरास व्यापार चालत असे.परंतु महाराजांनी डचाबरोबर जेव्हा तह झाला तेव्हा त्या तहात शिवरायांनी गुलामगिरीच्या प्रथेला आळा घातला.मुस्लीम सर्ताधिशांनी युद्धात स्त्री पुरुषांना पकडून मोठ्या प्रमाणात गुलाम बनविलेले दिसते.कॉन्स्टॅन्टीनोपल मध्ये स्त्री गुलामाचा व्यापार १९०८ पर्यंत उघडणे चालू होतो.

मुस्लीम व ख्रिश्चन धर्मियांमध्ये जी युद्धे झाली, त्यात जिकलेले युद्ध कैदी गुलाम बनत आणि गुलाम स्त्रिया बादशहाच्या जनानखाण्यात भरती होत.स्त्रियां पुरुषांसाठीच अल्लाहोने पैदा केल्या आहेत म्हणून पुरुष स्त्रियांसाठी नाहीत तर स्त्रियाच पुरुषांसाठी आहेत. हा समज उराशी बाळगून स्त्रियांशी व्यवहार केला जाईल. परंतु महाराजांनी सैनिकांना सक्त आदेश, माहिमेवर स्त्रिया न आणण्याची ताकीद, युद्धात स्त्रियांना पकडून घेणे, राजकर्त्या घराण्यातील स्त्रीया सन्मान, विषवा राणीस मदत, योद्धा स्त्रीचा सन्मान, रंगां त्रिमल कुलकर्ण्यांचे बदकर्म, सुभेदाराच्या सुनेचे प्रकरण, गोळ्याची सून,

कानडा प्रातातील देसाईन प्रकरण, आशा प्रकार आदरांचे आणि पुरोगामी धारण शिवरायांनी अंगिकारले होते.

*** राजा राममोहन रॉय व स्त्रीमुक्ती :-**

आधुनिक भारतात स्त्री दारस्यविमोचनाची चळवळ सुरु करण्याचा मान रॉय यांनाच द्यावा लागेल. म्हणून त्यांना भारताचे जनक आणि सामाजिक प्रबोधनाचे शिल्पकार म्हटले जाते. विपिनचंद्र पाल म्हणतात रॉय यांनी भारताला राजकीय स्वातंत्र्याचा संदेश दिला. भारतीय प्रबोधनाचे प्रवर्तक, विश्वधर्माचे प्रवर्तक, वृत्तपत्र व्यवसायाचा मुक्तिदाता, मानवतेचा पुजारी, आंतरराष्ट्रीय सहजगिरीचा उद्गाता असून त्यांच्या काळात स्त्रियांचे जीवन विविध रुढी व परंपरा यांच्या अडकून पडले होते. बहुपत्नीत्व, सक्तीचे वैधव्य, बालविवाह, सतीची पद्धत, स्त्री शिक्षणाचा अभाव, स्त्रियांना मालमतेच्या हक्कांपासून वंचित ठेवणे इ.समस्यांमध्ये स्त्री जीवन हे अडकून पडले होते.सती पद्धत प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होती.सम्राट अकबर, सम्राट जहांगीर, बारांराव पेशवा यांनी ही पद्धत बंद करण्याचे अयशस्वी प्रयत्न केले.लॉर्ड बेंटिगने सतीप्रथा बंदीचा कायदा १९ डिसेंबर १९२९ रोजी पास केला तेव्हा रॉय व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी लॉर्ड बेंटिगचे आभार मानले होते. १८२८ मध्ये रॉय यांनी स्त्री अधिकारासंबंधी एक पुस्तक लिहिलेले होते त्याचे नाव होते. Brief remarks regarding modern encroachment on the Ancient rights of femals according to the Hindu law of inheritance" तसेच स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्या शिवाय त्यांचे सामाजिक दारस्य नष्ट होणार नाही, या तत्वाचा त्यांनी पुरस्कार केला होता.

*** स्वामी दयानंद सरस्वती व स्त्रीमुक्ती :-**

१९ व्या शतकातील राजकीय, सामाजिक व धार्मिक विचारांच्या इतिहासात व चळवळीच्या इतिहासात स्वामी दयानंद सरस्वती यांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. फ्रेंच कादंबरीकार रोमा रोलांच्या मते, शंकराचार्यानंतर दयानंदाएवढा बुद्धिवादी विचारप्रवर्तक दुसरा झाला नाही. त्यांनी हिंदू धर्मातील दोषाविरुद्ध फार मोठे आंदोलन उभारले.व्हॅलेंटीन चिरोल यांच्या मते, स्वामी दयानंद हे अनाकलनीय राजकारणीय होते व ब्रिटिश शासन उलथून पाडणे हेच त्यांचे ध्येय होते. ग.त्र्यं.माडगोलकर यांच्या मते, हिंदू तत्त्वज्ञानाच्या पुरातन वृक्षावर वाढलेली विकृत विचारांची व विषारी रुढीची बांडगुळे छाटून दयानंदांनी त्यास जोरदार स्वरूप दिले. दयानंद स्वामी हे स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. स्त्री शिक्षण आणि स्त्री स्वातंत्र्याला प्राधान्य दिल्याविषय राष्ट्रज्ञाना, समाजाचा विकास होणे शक्य नाही.स्त्रियांना व्याकरण, धर्म, वैद्यक, गणित, शिल्पावद्या, पार्कवद्या येणे आवश्यक आहे. शिक्षण म्हणजे ज्ञान, संस्कृती, सदाचरण आणि आत्मसंयमन या गुणांची वाढ करणे आणि जे अज्ञान व इतर दोषांना दूर करते, स्त्री शिक्षण, स्त्री, पुरुष समानता, पडदा पद्धतीवर टीका, विधवांच्या विवाहाचा पुरस्कार, बालविवाह, स्वयंनिर्णयाच्या पद्धतीच्या विवाहाचा पुरस्कार, कन्यावध प्रथेवर टीका, जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्था, शाकाहाराचा पुरस्कार, संपत्तीमुळे चारित्र्य व नीतिभत्तेचा न्हास होतो, नियोग पद्धत, अवतार कल्पना अमान्य, मूर्तिपूजा अवंज्ञानिक, गोरक्षण, पडदा पद्धती, सतीपद्धतीचा धिक्कार, स्वामी दयानंदांनी हिंदू धर्माला संघटित स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला.

*** महात्मा जोतीराव फुले व स्त्रीमुक्तीचा विचार :-**

स्त्रियांच्या दर्जासंबंधी महात्मा फुले यांनी सत्सार भाग, एक व दोन या ग्रंथांमधून आपले प्रखंड विचार मांडले आहे.पुरुषांनीच स्त्रियांना त्यांचे हक्क समजू दिले नाहीत.समाजव्यवस्थेत त्यांना हीन दर्जा होता.स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता.स्त्रिया या अबला तर पुरुष मात्र लोभी, दगाबाज, पक्षापाती आहेत.असा फुल्यांचा दावा होता.स्त्रिया आणि शूद्रातिशूद्रांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नसल्याने

त्यांनी अग्रगण्य झाली. त्यामुळे त्यांना शिक्षण देणे महात्मा फुलेंना आवश्यक वाटत होते म्हणून त्यांनी ऑगस्ट १८४८ मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत अगलेल्या तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाड्यात मुलांची पहिली शाळा सुरु केली. तर १७ सप्टेंबर १८५१ मूलीची दुसरी शाळा. १५ मार्च १८५२ रोजी वेताळपेठेत मूलीची तिसरी शाळा काढली. ८ मार्च १९६४ रोजी त्यांच्या प्रयत्नांने पुण्यात गोखल्यांच्या बागेत एका शेंणवी जातीतील अठरा वर्षांच्या विधवेचा पुनर्विवाह त्याच जातीतील विधुबाबरोबर करण्यात आला. दुर्दैवी विधवा स्त्रियांची समाजाच्या जाचगासून सुटका करण्यासाठी महात्मा फुल्यांनी १८६३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधकगृह स्थापन केले. अर्नेतिक मार्गाकडे जाऊन गरोदर राहिलेल्या विधवा स्त्रिया गुप्तपणे येऊन सुरक्षितपणे या बालहत्या प्रतिबंधकगृहात येऊन प्रस्तु होऊ लागल्या. काशीबाई नावाची ब्राह्मण विधवा स्त्री अर्नेतिक मार्गांमुळे गरोदर राहिली तीच्या पोटी १८६५ मध्ये एका मुलाला जन्म दिला. याच मुलाला १८७३ मध्ये महात्मा फुलेंनी दत्तक घेतले हाच पुत्र डॉ. यशवंत फुले हांचे. महात्मा फुले यांनी बहुपत्नित्वाला विरोध, बालविवाह अमान्य, जर्ठाववाह अमान्य, केशवपन पद्धतीवि विरोध, सतीप्रथा, वाध्या व मुलगी प्रथा. ही महाराष्ट्रात २४५ खंडोब्याची स्थाने आहेत. अशा ठिकाणी पुत्रप्राप्तीसाठी नवस केला जात असे. खंडोब्याला वाहिलेल्या मुलाला वाध्या व मुलगी मुरली म्हणत असत. या मुलगींना समाजात जीवन जगणे मोठे कठीण असे त्यांना देवदासी म्हणत. अगदी सरळ, उघड व परखडपणे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची बाजू म.फुले यांनीच प्रथम घेतली. असे मत भारत पाटणकर हे मांडतात. स्त्रियांसाठी १८ शाळा काढून फुल्यांनी स्त्रीमुक्तीच्या दिशेने क्रांतिकारक पाऊल टाकले होते.

*** लोकहितवादी (गोपाळ हरी देशमुख) व स्त्रीमुक्ती :-**

आद्य समाजसुधारकाच्या पिढीतील एक अग्रगण्य विचारवंत म्हणून लोकहितवादींचा उल्लेख केला जातो. लोकहितवादींचा लेखनविस्तार खुप मोठा आहे. १८४८ मध्ये त्यांनी भाऊ महाजन यांच्या प्रभाकर या साप्ताहिकात लोकहितवादी या नावाने लेख लिहिण्यास प्रारंभ केला. १८४८ ते १८५० या दोन वर्षांच्या कालावधीत त्यांनी हिंदू समाजाला उद्देशून जी शतपत्रे लिहिली त्यावरून त्यांचा पुरोगामी दृष्टिकोन, समाजहिताविषयीची कळकळ, विद्वता इ. गोष्टींची कल्पना येऊ शकते आजच्या काळात प्राचीन धर्मग्रंथ व पांथ्यापुराणे यांच्या अभ्ययनापेक्षा आधुनिक ज्ञान संपादक करण्यातच आपण सर्वांचे हित आहे, असे त्यांनी सांगितले होते. ते लिहितात, भागवताची हजार पारायणे केली व रामायण नित्य वाचले तरी हिंदुस्थानात इंग्रज कसे आले हे समजणार नाही.^{१६}

लोकहितवादींनी समाजातील बालविवाह, हुंडा, बहुपत्नीकत्व यासारख्या अनिष्ट प्रथांवरही हल्ला चढविला होता. बालविवाहामुळे स्त्रीचे व्यक्तिमत्व खुरटून जाते ; अनेक स्त्रियांना वेधव्याचे दुःख भोगावे लागते असे त्यांनी म्हटले होते. त्याचप्रमाणे मित्र्यांना पुरुषाप्रमाणे अधिकार द्यावेत ; त्यांना शिक्षण व विवाह या बाबतीत स्वातंत्र्य द्यावे ; विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार द्यावा ; असे विचारही त्यांनी मांडले होते. विधवा- पुनर्विवाहासंदर्भात ते म्हणतात, ईश्वराने स्त्री व पुरुष सारखेच केले व उभयतांचे अधिकार समसमान आहेत, असे असताना पुरुषास पुन्हा विवाहाची आज्ञा आणि स्त्रियांना मात्र मनाई हा केंवढा जुलूम आहे^{१७}. त्यांची दृष्टी किती व्यापक होती आणि त्यांचे विचार किती पुरोगामी होते याची कल्पना येऊ शकते.

*** राजर्षी शाहू महाराज व स्त्रीमुक्ती :-**

राजर्षी शाहू महाराज हे कृतिशील सुधारणा करणारे कते सुधारक होते. जेव्हा महाराजांनी संस्थानचा कारभार हाती घेतला तेव्हा संस्थानात सती, स्त्री शिक्षण बंदी, बालविवाह, विधवा विवाह बंदी, विषम विवाह, बहुपत्नीत्व, केशवपन या अनिष्ट प्रथा समाजात रूढ

होत्या. या प्रथांवरून शाहू महाराजांनी कायदे केले व स्त्रीमुक्तीच्या दृष्टीने पावले टाकली. राजर्षी शाहूचा अपवाद वगळता इतर कोणत्याही भारतीय संस्थानांमध्ये मांडला सबलीकरणासाठी फारसे प्रयत्न केल्याचे दिसत नाही. १९१७ मध्ये प्राथमिक शिक्षण कायदा पास केला. मुलांच्या शिक्षणासाठी शाहू महाराजांनी वेगळे निर्णय घेतले. रम्भाबाई केंवळसर या महिलेची महिला शिक्षणाधिकारी म्हणून नेमणूक केली १९ ऑक्टोबर १९१९ रोजी जाहीरनामा काढून मागासलेल्या जातीतील स्त्रियांसाठी लॉजिंग-बॉर्डिंगसह सर्व व्यवस्था माफत केली. शाहू महाराजांचे सर्वेच निर्णय महिला सबलीकरणासाठी उपयोगी पडले. जुलै १९१७ मध्ये विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा महाराजांनी पास केला. १२ जुलै १९१९ रोजी आंतरजातीय विवाह कायदा पास केला. पडदा पद्धतीला विरोध, ११ जुलै १९१९ रोजी काडीमोड (घटरफोट) कायदा पास केला. देवदासी प्रतिबंध कायदा, कांठुंबिक हिसाचारविरोधी कायदा २ ऑगस्ट १९१९. भारतात ५६२ संस्थानांपैकी दक्षिण महाराष्ट्रात १६ संस्थाने होती ; परंतु कोणत्याही संस्थानाने राजर्षी शाहू महाराजांसारखे पुरोगामी कायदे स्त्रियांसाठी लागू केले नव्हते^{१८}.

*** महर्षी भोंडो केशव कवे व स्त्रीमुक्ती :-**

१९ व्या शतकात सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वंचारिक मंथनाला सुरुवात झाली. महर्षी कवे स्त्री जीवनाकडे विशाल आणि वास्तववादी दृष्टिकोणातून पाहत असत. १९२१ मध्येच संततीनियमाचे उपाय कोणते हे समाजाला समजावून सांगणारे समाजसुधारक र.धो.कवे हे होते. १९२३ मध्ये रघुनाथरावांनी संततीनियमन हे मराठी पुस्तकही लिहिले. वेश्या ही संस्था नाहोशी होऊनये, ती समाजाची गरज आहे अशी क्रांतिकारक मते त्यांनी मांडली होती. लौंगिक संबंधाबाबत र.धो.कवे उदारमतवादी मतांचे पुरस्कर्ते होते. धर्म, अध्यात्म, स्वर्ग, पाप-पुण्य इ.बाबी बाळगणाऱ्या लोकांची चांगलीच हजेरी समाजस्वास्थ्य मधून घेतले. स्त्रियांच्या राखीव जागांना त्यांचा विरोध होता. स्त्री जेव्हा स्वतःहोऊन या राखीव जागा नाकारेल तेव्हा ती पुरुषांच्या बरोबरीने उभी राहिल असे त्यांना वाटते. स्त्रियांसाठी स्वतंत्र शाळा हे तत्व त्यांना मान्य नव्हते. स्त्री घरातील सर्व कामे करते म्हणजे पैसा वाचवते. म्हणजे पर्यायाने पैसा कमावते असा युक्तिवाद ते करतात. र.धो.कवे स्त्रीकडे एक भोगवस्तू म्हणून पाहतात असे मत य.दि.फडकेंनी मांडले आहे. आज २१ व्या शतकाच्या प्रारंभीही र.धो.कवे. यांच्या विचारांचे नावीन्य, धक्कादायकत्व संपलेले नाही. कुमारी, विधवा व परित्यक्त यांनाही लौंगिक सुखाची इच्छा असू शकते हे समाजाने मान्य करावे^{१९}. अविवाहितेला लौंगिक सुखाना हक्कच नाही, विधवा-परित्यक्तींनी तो हक्क गमावलेला आहे. या धारणा चुकीच्या आहेत, समागम नैसर्गिक आहे, त्यामुळे त्याचा हक्क प्रत्येक स्त्रीला मिळाला पाहिजेच असे ते म्हणत, हे त्यांचे विचार त्यावेळेसच्या समाजाला धक्कादायक वाटले. आजही हे विचार समाज स्वीकारत नाही^{२०}.

*** डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदू कोड बिल व स्त्री कल्याण :**

भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू होते. प्राध्यापक, बॅरिस्टर, समाजसुधारक, राजकीय नेते, धर्मचिंतक व धर्मसुधारक, विद्वान संसदपटू मंत्री, अस्पृश्यांचे उदारकर्ते इ.नात्याने डॉ.बाबासाहेबांचे कार्य भारतीयांपुढे आहेत^{२१}. हिंदू कोड बिल हे स्त्रियांसाठी एक सुरक्षा कवच आहे असे डॉ.बाबासाहेबांनी म्हटले होते १९४७ ते १९५१ या काळात त्यांनी ४ वर्ष, १ महिना व २६ दिवस सतत परिश्रम करून हे बिल तयार केले. हिंदू कोड बिलामुळे स्त्रियांबाबत जो भेदभाव होता त्यास आळा बसल व स्त्रिया अधिक सक्षम होतील अशी आंबेडकरांची धारणा होती. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू स्त्रीची उन्नती आणि अवनती या लेखात म्हणतात, मनुने स्वतःच्या बुद्धिमतेचे अगर मौलिकतेचे प्रदर्शन केलेले दिसत नाही.

परंतु स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आड त्यांची लवकर हांणारी लग्ने येतात. हे बाबासाहेबानी बरोबर हेरले होते. स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन, पत्नी ही समान अधिकार असलेली पृथिणी. स्वाभिमानाने जगा, नीतिमत्तेने जगा, कुटूंब नियोजन, कामगारांसाठी सोयी - सवलती हे बाबासाहेबांनी मांडले. त्यांनी भारतीय घटना प्रमुख म्हणून स्त्रीस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने जे अभूतपूर्व असे हिंदूकोड बिल सादर केले. अलीकडे बलत्कारांवरोधी, हुंडाविरोधी, स्त्रीधनावर स्त्रीचा हक्क, सासरचा छळ, जळीतप्रकरण, घटस्फोट आदि संबंधित जे अनेक कायदे स्त्रीच्या फायद्याचे करण्यात आले आहेत. त्याचे सूतोवाच डॉ.बाबासाहेबच्या या हिंदू कोड बिलातच झालेले होते.

*** इंटर समाज सुधारक व स्त्रीमुक्ती :-**

स्त्रीमुक्तीचे उद्घाते म्हणून महात्मागांधी, डॉ.राम मनोहर लोहिया, जगन्नाथ शंकर सेठ, आचार्य बाळशास्त्री जांभकर, सावित्रीबाई फुले, न्यायमूर्ती रानडे, ताराबाई शिंदे, गोपाळ गणेश आगरकर, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, प्रबोधनकार ठाकरे, विनायक सावरकर, विनोबा भावे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, केशवराव जेधे, डॉ.पंजाबराव देशमुख, दिनकरराव जवळकर, क्रांतिसिंह नाना पाटील, गोदावरी शामराव परुळेकर, अण्णाभाऊ साठे, गो.क्र.गोखले, अहमदखान व मोहम्मद अली जीना, विद्याबेन निळकंठ.

शारदाबेन मेहता, फातिमा शेख, या सर्व समाजसुधारकांनी स्त्रीमुक्तीसाठी समाजात लढा दिला.म्हणून कोणत्याही समाजाचा विकास महिला कल्याणावर आधारभूत असतो.हे लक्षात घेऊन शासनाने महिला कल्याणासाठी विविध कायदे, योजना व कार्यक्रम तयार करून त्याची अमलबजावणी केली आहे.

*** संदर्भसूची :**

- १) डॉ.अनिल कठारे, भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळींचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, ५ जून २००५, पृष्ठ ११.
- २) तुकाराम जाधव (संपादक) महाराष्ट्र, वार्षिकी २०१२, द युनिक अॅकॅडमी पुणे, वर्ष २०१२ (वर्ष ४ थें) पृष्ठ २०४.
- ३) डॉ.नारायण रणजितसिंह वर्मा, भारतरत्न महर्षी धोंडो कर्वे यांनी स्त्रियांच्या प्रगतीकरीता केलेले कार्य, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, २०१२, पृष्ठ १५,१८

- ४) डॉ.सौ.नैदनी तडकलकर (नांधरी) महिलाने सबलीकरण आणि प्रोत्साहन महिला आघाडीचे योगदान, अल्का पब्लिकेशन्स, २००८, पृष्ठ ५६.
- ५) डॉ.एस.एस. गाठळ, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, केलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जुलै २०१३, पृष्ठ २२०.
- ६) पुर्वोक्त, महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्रियांच्या प्रगतीकरीता केलेले कार्य, पृष्ठ १६.
- ७) पुर्वोक्त, पृष्ठ २२१.
- ८) पुर्वोक्त, पृष्ठ -२२२
- ९) पुर्वोक्त, पृष्ठ २२३.
- १०) प्रा.डॉ. दिनेश मोरे, शिवरायांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन, पंचफुला प्रकाशन, औरंगाबाद, १४ मे २०१२, पृष्ठ १७.
- ११) किता, पृष्ठ १८.
- १२) डॉ.एस.एस. गाठळ, पुर्वोक्त, पृष्ठ २२५.
- १३) डॉ.साहेबराव गाठळ, आधुनिक भारतीय विचारवंत, केलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जून १९९९, पृष्ठ ७१.
- १४) डॉ.अनिल कठारे, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जानेवारी २०१४, पृष्ठ, ३९.
- १५) किता, पृष्ठ ४३.
- १६) के.सागर (संपादक), महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, साहित्य भारतीय विचारवंत व अन्य महनीय व्यक्ती, के.सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, १९९४, पृष्ठ ४४.
- १७) प्रा. व्ही.बी.पाटील, एकोणासव्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणे इतिहास, के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २००४, पृष्ठ ८३.
- १८) पुर्वोक्त, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्रीजीवन, पृष्ठ २३८.
- १९) पुर्वोक्त, पृष्ठ २४६.
- २०) पुर्वोक्त, पृष्ठ २४७.
- २१) पुर्वोक्त, पृष्ठ २६८, आधुनिक भारतीय विचारवंत.
- २२) प्राचार्य टी.ए.गवळी, प्रा.हिवराळे, डॉ. पी.ए.गवळी, प्रा.गव्हाणे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - गौरव ग्रंथ, सौ.नैदनी गवळी प्रकाशन, कोल्हापूर, १४ एप्रिल १९९१, पृष्ठ ५०१.
- २३) किता, पृष्ठ ५१२.
- २४) पुर्वोक्त, ६१२.

